

ИЗМЕНЕНИЯ В БРОЯ НА НАСЕЛЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ В СЪСТАВА НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ

*Димитър Аркадиев**

В края на XIV век българският народ губи своята държавност почти за пет столетия. Българските земи са завладени от непознат дотогава завоевател - държавата на османците. Това се отразява твърде неблагоприятно върху растежа на населението на завладените територии или поне на по-голямата част от тях. В следващите векове се променят и някои негови структури и преди всичко тази по религиозна принадлежност. Българският народ се откъсва от семейството на повечето европейски народи, които през това време постигат забележителни успехи в своето развитие. Най-важното е, че в българските земи се налага източен (неевропейски) цивилизационен модел, отличаващ се с голяма консервативност и обективно забавящ общественото развитие.

Българските земи се намирили на кръстопътя при завоевателните походи на османците. Обширни гъсто заселени преди области като Тракийската низина, Дунавската равнина и др. запустели.

За това положение съществуват изобилни свидетелства на съвременници от тази епоха. Ето две от тях. Византийският хронист Дука (началото на XV век) съобщава, че „турците от Мала Азия вървят пеша до Дунава, за да поробват християни. Защото, въпреки че десетки хиляди от тях нахлуват в някоя провинция, все пак те навлизат като разбойници и след като я ограбят, избягват. Тези нашествия са превърнали в пустиня цяла Тракия чак до Далмация”¹. В писмото на Бартоломео де Яно до ръководителя на йоанитския орден в Ерусалим от 1443 г. се посочва: „От шест години насам турците са отвлели от християнска земя повече от 400 000 християни, заробили всички, погубили и унищожили множество от царствата и областите на Сърбия, Словения, Далмация, Трансилвания, България, Босна и особено кралствата Унгария и Саксония, като не смятаме старите и болните, които убивали и обезглавявали, понеже не можели да ги

* Д-р, професор в Стопанския факултет на Великотърновския университет „Св.св. Кирил и Методий“; e-mail: arkadiyev@abv.bg.

¹ Петров, П., В. Гюзелев, (1978) Христоматия по история на България. Том 2. Същинско средновековие - крайт на XII-XIV век. С., Наука и изкуство, с.377.

откарат, като не вземем под внимание градове, крепости и селища с цялата им околност, които разориха с огън и меч. Ние го видяхме дори със собствените си очи и го наблюдавахме и сега”².

Това показва, че в епохата на първоначалното създаване на Османската империя условията за растеж на населението в завладените земи са били меко казано неблагоприятни. Някои от факторите, действащи по посока на намаляване на неговия брой, са отвлечане на част от населението (предимно от младите възрасти) като военна плячка, пряко физическо унищожаване, оттегляне на население в по-спокойни места или изселване в по-далечни територии, възможна поява на епидемии (чумни и др.) и т.н. В нотариалните книги на венецианския нотариус Антонио Брешиано са открити записи за продажбата на огромно количество българи роби на пазарите на остров Крит³. Така че народните предания за „трите синджира роби”, не са само фолклор.

Тук е мястото да се изкажат някои съображения за османското завоюване на българските земи и на целия Балкански полуостров, за което са създадени и се разпространяват в публичното пространство много митове и легенди. То не продължава месец-два, дори няколко години, а цяло столетие.

Какво представлява Османската държава в средата на XIV век? Отговорът на този въпрос обяснява много от действията на османците, а донякъде и поведението на балканските държави.

В средата на XIV век османската държава е заключена между Мраморно, Черно и Егейско море, а на изток има сухоземна граница. Общата ѝ територия е с дължина около 400 км, широка е около 150 км, а площта ѝ е около 50 хил. км². Тя обхваща приблизително съвременните вилаети Коджаели, Сакария, Бурса, Балъкесир, Чанаккале и Беледжик. Понастоящем повечето от тях са доста гъсто населени, но въпреки това в тях живее по-малко от 10% от съвременното население на Турция (и на азиатската ѝ част). Вероятно броят на населението на османската държава по това време не е превишавал 250 - 300 хил. души. Броят на възрастното мъжко население не е достигал повече от 60 - 75 хил. души. Само част от тях са могли да участват във военни действия.

Тези съображения обясняват защо османците не си позволяват мащабни военни действия, а завоюват парче по парче територии от балканските държави в продължение на десетилетия, а също така използват и начини за тяхното завладяване, различни от военните. Това се отнася и за задържането на вече завоюваните територии. Османците не са имали достатъчен човешки ресурс да ги населят в задоволителна степен, за да поддържат властта си.

Това обяснява донякъде и поведението на балканските държави по същото време. Османската държава не се е различавала от множеството по-големи или по-малки независими владения на феодали, отделили се от по-големите държави майки като Византия, България, Сърбия и т.н. Непрекъснатото съперничество и противоречия между по-големите държави и противоборствата вътре в тях не позволяват на техните владетели да видят опасността, която се задава от сравнително малката държава на османците.

Във всеки случай това все още не е могъщата империя от следващите векове с площ колкото половин Европа (над 5 млн. км²).

Казаното се потвърждава от някои разработки по темата.

За османските методи (или поне за част от тях) за завоюване и задържане на завладените земи съобщават и някои съвременни турски автори. Един от тях е Халил

² Георгиева, Цв., Д. Цанев (1986). Документи за историята на българския народ XV - XIX век. С., Народна просвета, с. 7.

³ Петров, П., В. Гюзелев (1978). Цит. съч., с. 196 - 198.

Иналджък⁴. Според него първият е методът на постепенното завладяване. Той се провежда в два етапа: 1) установяване на сюзеренитет над съседните държави; 2) установяване на пряк контрол върху съседните държави чрез премахване на местните династии.

Прекият контрол от страна на османците означава основно прилагане на системата за описи, които се основават на методично записване на населението и ресурсите на страните в дефтери (официални регистри). Създаването на опис-система не означава непременно революционна промяна в първоначалния социален и икономически ред. Тя била в действителност консервативно помирение на местните условия с османските институции и имала за цел постепенната асимилация. Използването на тези два етапа при османските завоевания може да се открие още в началото на османската история.

По-нататък е търсен повод васалите да направят някаква грешка, за да бъдат отстранени от власт, и страната им да бъде окончателно завладяна.

Един от военните методи е след завладяването на някакви крепости повечето от тях да бъдат разрушени по специална заповед на султана. Оставят се няколко неразрушени на стратегически места с малки гарнизони. Тази мярка, която е често прилагана от османците, е взета, от една страна, за да се избегне необходимостта от поддържане на военни сили в тях, и от друга страна, за да се предотврати възникването на центрове на съпротива при местните господари. След това като правило на конниците спахии, от които се състои основната сила на османската войска, са дадени тимари в селата на цялата новозавладяна страна. Другият начин е привличането на местните християнски владетели и подчиненото им население в османската войска при завоевателните походи. Тези владетели приемат исляма лично или в следващите поколения.

Необходимо е да се даде отговор на един важен въпрос. Ако броят на населението в съвременните граници на България преди османското нашествие е 2 - 2.5 млн. души, възможно ли е за около един век той да намалее с повече от 1 млн. души?

Това число обикновено се оспорва. Но незнаяно защо не се взема предвид, че то не е получено в резултат на еднократен акт, а е последица от действия и събития, продължили 100 - 150, а може би и повече години. Ако разделим посоченото число (1 млн.) на 100, ще получим средногодишно 10 хил., а на 150 - около 7 хиляди. Относително това прави средногодишно около 5% или дори по-малко. В условия, когато обикновено смъртността е достигала 35 - 40%, посоченото число е пренебрежимо малко. Това означава, че целият естествен прираст и малко повече е „изяждан” от описаните събития.

Неслучайно Хр. Матанов отбелязва: „Впрочем известно е, че периодът от втората половина на XIV и целия XV век се характеризира с демографска стагнация”⁵.

Незнаяно защо това число се свързва с избиване на населението. Всъщност основната причина за намаляването на неговия брой е външната миграция - или самостоятелна към по-спокойни места, или насилствена към райони в Мала Азия, опустошени в резултат на няколко века военни действия, грабежи и разбойничества.

По този повод византийският император Михаил II Палеолог, участвайки в поход в източните части на Мала Азия през 1391 г. като васал на султан Баязид, пише в свое писмо: „Без съмнение римляните са имали название за малката долина, където се намираме, когато са живеели и управлявали тук... Тук има много градове, но не им

⁴ Inalcik, Halil (1954). Ottoman Methods of Conquest. Studia Islamica, No. 2, pp. 103 - 129.

⁵ Матанов, Хр. (2000). Възникване и облик на Кюстендилския санджак през XV - XVI в. София, ИФ-94, с. 113 - 114.

достига това, от което се състои истинското великолепие на града..., а именно, хора. Мнозинството лежи сега в руини... не са запазили дори техните названия...”⁶.

Но и в двата случая миграцията е предизвикана от завоевателите.

Направленията на миграциите в ранната стратегия на Османската империя се обсъжда в изследването на Пол Хупър „Принудителни прехвърляния на населението в ранната османска имперска стратегия”⁷. Основното направление на преселване от източните предели на Мала Азия е на номадски групи като юруци и други. Тези заселници се настаняват на свободни земи на Балканите и не търсят някакво по-особено устройване. Обратният поток е към пределите на Мала Азия на земеделско население с опит в това занятие от Балканите. С това се решават най-малко две задачи: по-гъсто заселване и обработване на тамошните земи за осигуряване на добиви от селскостопански култури и по-лесно приемане от населението на ислямската религия.

Преселваните са лица предимно в млада възраст, вкл. и омъжени млади жени с техните деца. С други думи, това са тези контингенти на населението, от които зависи разширеното възпроизводство на неговия брой. Колкото по-малко са те в оставащото на място население, толкова по-малък е неговият естествен прираст. В много случаи той може да бъде и отрицателен.

Роля играе и „кръвният данък” (девширме), чрез който са били отнемани деца - момчета от немюсюлманското население. Те са приемали исляма и след обучение са попълвали предимно войските на империята, тъй като първоначалното мюсюлманско население не е могло да компенсира изцяло загубите при почти непрекъснатите военни действия.

Влияние оказват и разпространените по това време чумни епидемии. Те започват от средата на XIV век - времето, когато започва и настъплението на османците на Балканския полуостров. В Западна Европа те отнемат 30 - 40% и повече от броя на населението. Макар че отсъстват сигурни сведения, възможно е рядката населеност на североизточните български земи, на райони в Тракия и Дунавската равнина да е предизвикана от чумата. Това без съмнение улеснява завоевателните походи на османците. Кратко обобщение на тази причина прави Ивелин Иванов⁸.

Друга причина е настъпването на продължителен период на промени в климата, довеждащи до засушавания и оттам - до по-ниски добиви от селскостопанските култури, недостатъчна паша за селскостопанските животни и в крайна сметка - трудно изхранване на по-многобройно население.

Наред с други причини посоченото съчетаване на неблагоприятни обстоятелства води до намаляване на броя на населението.

Трябва да отбележим, че в настоящето само за 25 години (1989 - 2014 г.) България загуби около 1.8 млн. души население, или над 70 хил. души средногодишно (8 - 10%), без да е имало войни, а само външна миграция и естествени възпроизводствени процеси (по-висока смъртност от промяната на възрастовия състав и по-ниска раждаемост).

В други периоди - например Балканските войни (1912 - 1913), Първата световна война (1914 - 1918), а и Руско-турската освободителна война (1877 - 1878) и други

⁶ Финкель, К. (2010). История Османской империи. Видение Османа (перев. с англ.). Москва, АСТ, с. 51 - 52.

⁷ Hopper, P. L. (2003). Forced Population Transfers in Early Ottoman Imperial Strategy: a Comparative Approach. A senior thesis submit to the Department of Near Eastern Studies of Princeton University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Bachelor of Arts. Princeton. http://www.unm.edu/~phooper/thesis_condensed.pdf.

⁸ Иванов, Ив. (2003). Чумата в Европа и българските земи в края на средновековието. Електронно списание Liternet, бр. 6 (43), юни/2003; http://liternet.bg/publish8/ivelin_ivanov/chumata.htm.

драматични събития, загубите са много големи предвид краткия период, през който се случват.

Отговорът на този въпрос трябва да се търси и в сведенията, които са оставени от самите османци чрез описите на домакинствата по тогавашното административно деление. Известно е, че отделните територии не са придобити само чрез военни действия, а и по други начини, един от които е чрез доброволно присъединяване под различни форми. По този начин най-общо могат да се сравняват територии, където не е имало военни действия (или поне не често), и такива, където е имало. Разликите в броя и най-вече в гъстотата на населението би могла да покаже наличието на загубите му в резултат на военните действия и последиците, предизвикани от тях.

Един бегъл поглед върху събитията показва, че през целия XIV и XV век османците предприемат почти непрекъснато походи към съседните държави⁹.

В повечето случаи османците не са създавали нови административни единици, а са наследявали териториалното деление до епохата на завладяването или доброволното присъединяване. По такъв начин Видинският санджак отговаря (възможно приблизително) на територията на Видинското царство към края на XIV век, Никополският санджак - на Търновското царство, Кюстендилският - на владенията на Константин Драгаш, и т.н.

Системата за създаване на описи на завладените земи, за която споменава Х. Иналджък, е покривала всички завзети територии. Тя се налага във времето след превземането на Константинопол (1453 г.), когато османската държава се заема сериозно с устройството на завладяната територия. През периода 1543 - 1546 г. се установява първото османско „кануннаме“ (основни правила) за положението и задълженията на поданиците на империята¹⁰. Доколкото е известно, първите тимарски регистри, открити в архивите, са направени около средата на XV век¹¹.

Открити са много документи, съдържащи описи на домакинствата по това време по повод на събирането на различни данъци, раздаването на тимари и т.н.

Един такъв опис е обнародван и обсъждан от Н. Тодоров¹². Той съдържа данни за броя на джезие-ханета (християнски домакинства, плащащи данък „джезие“) по санджаци за 1490 - 1491 година.

Какво прави впечатление при преглеждането на тези данни? На първо място, най-голяма гъстота на домакинствата има в тези територии, които доброволно са се присъединили към османската държава и са й останали верни (включително са поддържали военната ѝ експанзия). Повечето от тях се намират в планински и полупланински места. На второ място, най-малка гъстота има в териториите, които са били васални и не са останали верни. Преобладаващата част от площта им се намира в равнинни места. Подобно е положението и в територии, където са се водили военни действия или са били на кръстопътя на завоевателните походи. На трето място, средна гъстота се наблюдава в територии, които са оказали съпротива, но се намират в по-труднодостъпни места.

Основният извод, който се налага, е следният: Първата категория територии след османското нашествие са запазили, общо взето, първоначалния брой на населението си

⁹ Хитцелъ, Фр. (2006). Османская империя. Перев. с франц. Москва, Вече, с. 29 - 45.

¹⁰ Хитцелъ, Фр. (2006). Цит. съч., с. 32.

¹¹ Ковачев, Р. (2005). Още за етническите граници на българската народност според османските регистри от XV и XVI в. - Известия на катедра „Българска история и археология“ и катедра „Обща история“ - ЮЗУ Неофит Рилски“ - Благоевград, т. 5.

¹² Тодоров, Н. (1959/60). За демографското състояние на Балканския полуостров през XV - XVI в. - Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет, т. I - III, кн. 2, с. 191 - 232.

или за загубили съвсем малка част от него. Втората категория територии са загубили по-голямата част от населението си. Третата категория територии са загубили значителна част от населението си.

До сходни изводи стига и Хр. Матанов¹³. Той сравнява населението на Кюстендилския санджак, който спада по нашата класификация към първата категория, и други санджаци като Видинския и Никополския, които спадат към втората категория. Установява се голяма разлика при гъстотата на домакинствата (съответно населението) между тях. Авторът смята, че броят на населението на Кюстендилския санджак към средата на XIV век е същият както към края на XV век.

По данните на Н. Тодоров средната гъстота на домакинствата на квадратен километър за Кюстендилския санджак е 2.16 бр., за Видинския - 0.94 бр., за Никополския - 0.48 бр., и за Силистренския - 0.32 броя. За по-голяма яснота при приемане на 5 лица средно на домакинство приблизително гъстотата на населението е: Кюстендилски санджак - 11 бр./км², Видински - 5 бр./км², Никополски - 2.5 бр./км², и Силистренски - около 2 бр./км².

От тази гъстота следва, че тя е най-голяма в преобладаващо планинския и полупланинския терен на Кюстендилския санджак, а по-малка - в преобладаващо равнинния терен на Видинския и Никополския санджак. Обикновено при нормални условия положението е обратното. Не е възможно гъстотата на населението в плодородните равнинни райони да е по-малка отколкото в планинските (поне за европейските условия).

Нека да сравним какъв ще бъде броят на населението, ако се приеме средната гъстота на Кюстендилския санджак - 11 бр./км² (табл. 1).

1. Условен и действителен брой на населението в някои санджаци на османската държава към края на XV век

Санджаци	Население - хил. бр.			Отношение - условно/действително население
	условно при 11 бр./км ²	действително	абсолютна разлика	
Кюстендилски	220	220	0	1.0
Видински	120	50	70	2.4
Никополски	400	90	310	4.4
Силистренски	420	60	360	7.0
Софийски	130	95	35	1.4
Общо	1290	515	775	2.5

Дори от тези груби оценки и добавянето на Софийския санджак се изяснява, че населението в сравнение с това към средата на XIV век е намаляло повече от два пъти. Сравненията тук са правени при гъстота 11 бр./км², но в равнинните райони тя е била по-голяма. Така че тази хипотеза е приемлива.

Обобщено мнение за последиците от османското нашествие споделят много автори.

В. Гюзелев посочва, че за намаляването на българското население през XII - XIV век има няколко причини. Една от тях е османското нашествие на Балканския полуостров (1352 - 1453 г.). Състои се в избиване на населението, отвлечане в робство,

¹³ Матанов, Хр. (2000). Цит. съч., с. 110 - 135.

емиграция в Сърбия, Влахия, Молдова, Русия, Унгария, Полша, Италия и други. В резултат населението е намаляло почти наполовина¹⁴.

Цветана Георгиева въпреки по-мекото изразяване също стига до подобни изводи. Според нея продължителността на османското завладяване е една от основните причини за демографските загуби¹⁵.

До подобни изводи достига и Павел Мурджев¹⁶.

Някои изследвания потвърждават голямата емиграция на българско население към съседни земи. Смята се, че в Румъния за целия период на османското владичество са се изселили 0.8 - 1 млн. души¹⁷. Необходимо е да се подчертае, че това са съседните земи на едни от най-рядко населените санджаци през XV век - Видински, Никополски и Силистренски.

Трябва да се отбележи, че има и противоположни мнения, появили се у нас след началото на 90-те години на XX век. Но затова е необходимо да се отговори на въпроса на Цицерон: „Кому е изгодно?“, за да се разбере причината за тях. Все пак е желателно да се вярва повече на свидетелите и свидетелствата от онази епоха, отколкото да се правят изводи и прилагат виждания и теории от съвременността.

След успокояване на обстановката на Балканския полуостров през следващите векове българският народ не само успява да преодолее демографската катастрофа, но и да възвърне положението си на най-многоброен етнос на полуострова.

По отношение на източниците на данни за населението обсъжданият период коренно се различава от предишните.

На първо място, съществуват много документи и продължават да се откриват и разработват нови, които характеризират пряко или косвено броя и състава на населението.

На второ място, с определяне на този брой и състав са се занимавали много автори - както съвременници на съответната епоха, така и от по-ново време.

Затова тук ще бъдат набелязани само някои основни моменти с оглед на целта и задачите на настоящото изследване.

По отношение на документите за броя на населението и на неговия състав изследваният период може да се раздели на два подпериода - първи, до началото на XIX век, и втори - от 30-те години на XIX век до 1878 година (Освобождението на България).

През първия подпериод основен източник на данни, с помощта на които може да се характеризира броят на населението по българските земи (а и в останалата част на Балканския полуостров), са различни описи на домакинствата. Те са съставяни за фискални цели. Част от тях са напълно или частично запазени и пригодени за използване, а друга част все още се намира в архивите и постепенно се обработва, за да стане достояние на съвременните изследователи на тази епоха.

Тези документи се отличават с някои особености.

На първо място, като основна облагаема единица е възприета „хане“ (буквално къща), която включва едно, а понякога и повече домакинства. На второ място, в първичните описи са отбелязвани само мъжете над определена възраст (15 години).

¹⁴ Гюзелев, В. (1981б). Средновековна България (история, държава, църква, народност и култура). В: История, изкуство и култура на средновековна България. С., Народна просвета, с. 9 - 29.

¹⁵ Георгиева, Цв., Генчев, Н. (1999). История на България XV - XIX век. История на България в три тома, том II. София, Анобис, с. 57 - 63.

¹⁶ Murdzhev, P. (2008). The Medieval Town in Bulgaria, Thirteenth to Fourteenth Century. A PhD Dissertation, University of Florida, pp. 54 - 70, http://etd.fcla.edu/UF/UFE0024053/murdzhev_p.pdf.

¹⁷ Трайков, В., Н. Жечев (1986). Българската емиграция в Румъния XIV век - 1878 година и участието ѝ в стопанския, обществено-политическия и културния живот на румънския народ. С., Наука и изкуство, с. 151 - 155.

Женското население е пропускано с изключение на вдовиците - глави на домакинства. Отбелязвани са отделно и неженените мъже.

На трето място, забелязва се известна манипулация в данните. Вероятно това е с цел облагодетелстване на служебно ангажираните със събирането на данъци лица.

През втория подпериод основен източник на данни са започналите в периода на реформите (танзимат) преброявания на населението в Османската империя. Началото им е през 30-те години на XIX век.

Резултатите за някои от тях с различна степен на подробност се поместват в започналите да излизат от 1847 г. в империята годишници (Салнаме), а от 1865 г. - и за отделните вилаети със статистически, географски и други данни и сведения¹⁸.

Втори източник са наблюденията на място, извършвани от различни чуждестранни учени и пътешественици, дипломати, стопански военни дейци, журналисти и други. В техните съчинения, доклади, дописки и т.н. са отразени и данни за населението и неговия състав.

Трети източник са данните, събирани от различни организации на българското население - екзархийски списъци и други.

Преброяванията на населението в Османската империя са извършвани през различни години, като са обхващали изцяло всички или само отделни области на империята. Първото успешно всеобщо преброяване е през 1831 г., а следващото - през 1844 година. Някои не завършват (1854) или не се провеждат (1870). Други обхващат части на империята (1856, 1866, 1874). Преброяванията продължават до окончателното ѝ разпадане след Първата световна война.

Какво е характерно за посочените преброявания като основен източник?

Първо, данните или не са публикувани (в съответното време), или това е направено частично.

Второ, публикуваните данни не включват обобщаване на всички събирани при регистрацията сведения - отразява се само облагаемото мъжко население, или в най-добрия случай цялото мъжко население.

Трето, методологията на събиране на данните, категориите население, които са включени, или никога не се изясняват, или това се прави частично.

Четвърто, регистрацията на първичните сведения не се прави към определен критичен момент (дата), а дори понякога продължава по няколко години.

Посочените съображения налагат много внимателно да се използват споменатите данни.

Тук авторите, разработващи темата, могат да бъдат разделени условно на няколко групи.

В първата група са авторите, които правят оценки за броя и състава на населението в съвременните граници на България. Към тази група принадлежат Ан. Тотев, П. Стоев, П. Петров, Д. Аркадиев, К. МакЕведи и Р. Джоунс, А. Мадисън, М. Паларе и други.

Във втората група са тези автори, които се изказват за населението на Османската империя, нейни части, други държави на Балканския полуостров до 1878 г., а и след това. Такива са Ж. А. А. Юбичини, Ами Буе, В. Теплов и други.

Към третата група спадат автори, които са развили отделни теми, свързани с демографията на българските земи в тази епоха. Тази група е най-многобройна. Към нея могат да се причислят М. Дринов, Хр. Гандев, Н. Тодоров, М. Тодорова, Хр. Матанов, Антон Минков и много други.

¹⁸ Duman, H. (2000). A Bibliography and Union Catalogue of Ottoman Yerrbooks. - Fondation for Information and Documentation Servisies, Vol. I, pp. 19 - 38, Ankara.

Към четвъртата група спадат автори, които са събрали статистически данни за броя и състава на населението въз основа на официални източници, архивни документи и други. В тази група са Й. Л. Баркан, К. Карпат, П. Буте, Сл. Драганова, Н. Тодоров, М. Тодорова, Р. Мор и други.

С оценки на броя и състава на населението по българските земи по това време са се занимавали извънредно много чуждестранни автори. По-голямата част от тях са съвременници на съответната епоха. Интересът им е предизвикан преди всичко от събитията около Априлското въстание (1876), последвалата го Руско-турска война (1877 - 1878) и Освобождението на България. Повечето от направените оценки на броя на населението не са съпоставими по териториален обхват и затова няма да бъдат предмет на обсъждане освен в специални случаи.

Извадки от техните съчинения, отнасящи се до обсъжданата тема, са събрани в капиталния труд на Никола Михов (1877 - 1962) „Населението на Турция и България през XVIII и XIX век“¹⁹. Също така част от тях са коментирани и обнародвани и от Кемал Карпат^{20, 21}.

Някои от най-известните автори са Ж. А. Абдолоним Юбичини (Jean Henri Abdolonyme Ubicini) (1818 - 1884), Гийом Лежан (Guillaume Lejean) (1828 - 1871), Ами Буе (Ami Boué) (1794 - 1881), Феликс Каниц (Felix Kanitz) (1829 - 1904), Пол Буте (Paul Boutet), Юрий Ив. Венелин (1802 - 1839), Владимир Ал. Теплов и много други.

Редица български автори обсъждат изменението на населението като цяло за българската народност на Балканския полуостров в днешните териториални граници на българската държава, в отделни райони и части на страната.

Един от първите български автори, който прави опит да определи броя на населението върху част от българските земи след османското нашествие, е Марин Дринов (1838 - 1906). Поводът за това са резултатите от първото преброяване на населението в Княжество България към 1.01.1881 г. и разпределението му по матерен език. Тези резултати показват значителна концентрация на турско (и мюсюлманско население) в източната част на Княжеството - 482 349 турци срещу 477 132 българи. В два броя (VII и VIII) на „Периодическо списание на Българското Книжовно Дружество“ през 1884 г. той публикува студията си „Историческо осветление върху статистиката на народностите в източната част на Българското княжество“²². Поставя си за цел да проследи исторически и да обясни защо се е получило това положение. Започва своите изследвания по отделни векове (XV, XVI и т.н.) за районите с най-голяма концентрация на турско население - Добруджа, Делиорман (Лудогорие) и Герлово. Въз основа на различни исторически факти доказва, че през XV век турците там са били нищожна част от населението. В края на XVI век той стига до извода, че християнското (българското) население е 400 - 500 хил., турското - 150 хил. души. Съответно към началото на 1881 г. българското население в същите райони е 230 хил., а турското - 430 хиляди. Той дава и обяснение за полученото през вековете обратно съотношение между българското и турското население - от 2 - 3 към 1 през XVI век до 1 към 2 за 1881 година. За съжаление, изследванията му за следващите векове не са завършени.

¹⁹ Михов, Н. (1915 - 1967). Населението на Турция и България пред XVIII и XIX в. Библиографски издирвания със статистични и етнографски данни. В 5 тома (т. 1 - 1915, т. 2 - 1924, т. 3 - 1929, т. 4 - 1935, т. 5 - 1967). С., БАН.

²⁰ Karpat, K. (1985). Ottoman Population 1830 - 1914. Demographic and Social Characteristics. Madison, University of Wisconsin Press, pp. 18 - 86.

²¹ Karpat, K. (2003). Osmanlı nüfusu (1830 - 1914). Demografik ve sosyal özellikleri. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 40 - 144.

²² Дринов, М. (1909). Историческо осветление върху статистиката на народностите в източната част на Българското княжество. В: Съчинения, т. I. Трудове по Българска и Славянска история. С., Държавна печатница, с. 521 - 548.

Единственият български автор, който дава цялостна оценка за общия брой на населението в съвременни граници, а също и обобщение на направеното преди него, е Анастас Тотев (1906 - 2000) в редица негови статии и други произведения^{23, 24}. Има отделна оценка за 1875 година. Тя е направена въз основа на материалите за населението по повод Цариградската конференция (1876 г.) за решаване на българския въпрос след Априлското въстание чрез създаване на две автономни области²⁵. За тази оценка вече беше споменато. Населението на България според нея към 1875 г. е 4 380 хил. души. Според мен при тази оценка броят на населението е преувеличен.

Посочените оценки са поместени в табл. 2. Те са използвани за същия период от време от Димитър Аркадиев²⁶.

Оценки за населението в тази епоха прави и Павел Стоев²⁷, които се отнасят за етническите граници, защото през този период не съществува българска държава. Населението е изчислено общо и само българи. Оценка са поместени в табл. 2. Те са приведени от мен към сегашната територия на страната съобразно средната гъстота на населението.

Оценките, които прави Петър Петров²⁸, също са поместени в табл. 2.

От чуждестранните автори най-важни са оценките на Колин МакЕведи и Ричард Джоунс²⁹.

Оценки помества и Ангъс Мадисън (1926 - 2010)³⁰. За 1500, 1600, 1700, 1850 и за 1900 г. те са същите както на К. МакЕведи и Р. Джоунс. Населението за 1820 г. е 2 187 хил., за 1870 г. - 2 586 хил., за 1890 г. - 3 445 хил. души.

2. Оценка за броя на населението в днешния териториален обхват на България от различни автори за периода 1500 - 1900 година

Година	Тотев (1968, 1973)	Стоев (1969)	Петров (1980)	McEvedy; Jhones (1978)
1500	1179	1066	980	800
1550	1386
1600	1631	1436	1673	1250
1650	1990
1700	2257	1936	2362	1250
1750	2463
1800	2745	2610	3053	2000
1850	2984	2500
1875	3402	3000
1900	4315	3526	3744	4000

Източник: 1. Тотев, 1968, 1973; 2. Стоев, 1969; 3. Петров, 1980; 4. McEvedy; Jhones, 1978, p. 109.

²³ Тотев, Ан. (1968). Населението на България. - Годишник на Софийския университет, Юридически факултет, т. LIX, кн. 2, с. 3 - 45.

²⁴ Тотев, Ан. (1973). Демографски сведения за българите преди 1880 г. - Статистика, кн. 4, с. 25 - 47.

²⁵ Тотев, Ан. (1982). Ценен документ за историческата етническа демография на Балканския полуостров. - Исторически преглед, кн. 5, с. 105 - 113.

²⁶ Аркадиев, Д. (1988). Изменения в броя на населението и на домакинствата (семействата) по българските земи. - Население, кн. 4, с. 41 - 57.

²⁷ Стоев, П. (1969). Електронно пътешествие из нашата история. Някои данни за историческото минало на България, получени чрез икономически модел на развитие. - Младеч, бр. 1, с. 12 - 17.

²⁸ Петров, П. (1980). Основни периоди и закономерности в демографските промени на населението в НРБългария. - В кн.: Етнография на България, том I. С., БАН, с. 252 - 258.

²⁹ McEvedy, C., R. Jones (1978). Atlas of the World Population History. New York, Penguin Books, p. 109.

³⁰ Maddison, An. (2003). The World Economy Historical Statistics. Paris, OECD, pp. 95 - 96.

Обобщение и коментари върху написаното от български автори по темата до края на 80-те години на XX век прави Пантелей Зарев (1911 - 1997) в том от поредицата доклади на БАН със заглавие „България през социализма“³¹.

Повечето от изследванията на български историци от по-ново време докъм края на 80-те години на XX век са обобщени от Светлана Иванова³². След това и досега има изключително много разработки, които основно или по определен повод засягат броя и състава на населението за обсъжданата епоха.

Опит за определяне на броя на населението и неговите загуби в резултат на османското нашествие през XV век прави Христо Гандев (1907 - 1987) в книгата си „Българската народност през 15-и век“^{33, 34}. За целта той използва основно данните, публикувани от Н. Тодоров, за броя на домакинствата (хане) по българските земи към 1490 - 1491 година. Освен това се позовава на много други материали и публикации. Основната му идея се опира на виждането му, че има много запустели места (мезри), които според него са бивши населени места, разрушени по време на османското нашествие. Въз основа на много свидетелства стига до извода, че техният брой е 652 за около една четвърт от българските земи, или общо 2 608 селища. Установява, че за цялата наблюдавана територия средният брой домакинства в едно селище е 43. За всичките 2 608 селища това прави общо 112 144 домакинства. Приемайки, че домакинството има средно по петима членове, изчислява, че общият брой загубено българско население от тях е 560 720 души³⁵. Освен това той смята, че част от градското население също е изгубено. Затова го прибавя към горното число и получава общо загуби от 60-те години на XIV век до 80-те години на XV век от 680 720 души, или 136 144 домакинства³⁶. Общият брой на населението (немюсюлманско) по българските земи Гандев изчислява на 1 127 244 души³⁷. От това число той изважда 80 хил. небългарско население и получава 1 047 244 души³⁸. След редица други съображения той приспада още 157 086 лица и в крайна сметка получава общия брой на българската народност към 1490 г. - 890 155 души в 178 031 домакинства³⁹. Основният му извод е, че това съотношение - 890 000 към 680 000, или 100:75, не може да служи за изчисляване на броя на населението през XIV век⁴⁰.

Във второто издание на книгата си (1989 г.), отчитайки критиката по отношение на неговите изчисления, той намалява броя на населените места с изгубено население от 2 608 на 1 304 (получено от 652 умножено по 2). Тогава домакинствата в тези селища стават 55 072, а броят на изгубеното население - 280 360 души. Добавяйки загубите на градското население, се получават общите загуби - 363 360 души в 68 072 домакинства. За общия брой на населението и другите числа, свързани с него, не се прави промяна. Има добавка за оценка на броя на помюсюлманчените и техните потомци. Той смята, че към края на столетието те са общо към 50 000 домакинства, или 250 000 души, а за четири столетия - минимум 1 300 000 души.

³¹ Зарев, П. (1989). България през социализма. Доклади, т. 9. С., БАН, с. 45 - 65.

³² Иванова, Св. (1987) Етнодемографски изследвания за периода XV - XVIII в. в съвременната българска историография. В: България през XV - XVIII в. Историографски изследвания, т. 1. С., БАН, с. 155 - 170.

³³ Гандев, Хр. (1972). Българската народност през 15-и век. Демографско и етнографско изследване. С., Наука и изкуство.

³⁴ Гандев, Хр. (1989). Цит. съч., второ издание.

³⁵ Гандев, Хр. (1972). Цит. съч., с. 55 - 56.

³⁶ Гандев, Хр. (1972). Цит. съч., с. 100.

³⁷ Гандев, Хр. (1972). Цит. съч., с. 118.

³⁸ Гандев, Хр. (1972). Цит. съч., с. 121.

³⁹ Гандев, Хр. (1972). Цит. съч., с. 129.

⁴⁰ Гандев, Хр. (1972). Цит. съч., с. 131.

Освен някои от изчисленията спор предизвиква и броят на лицата в домакинството. Според Гандев средният брой на членовете в едно домакинство е не повече от пет души, даже с половин единица по-малко. Числото 5 той приема за „желязна норма”, която не може да се превишава⁴¹.

Срещу подобна категорична постановка биха могли да се направят някои принципни възражения. От една страна, по първичните описи са установени само родствените връзки баща - син или синове, но не са взети предвид зетьовете, а също съвместното живеене на двама или повече братя. От друга страна, пресилено е да се приеме, че домакинствата на вдовиците се състоят само от двама души, тъй като овдовяването обикновено е в по-късна възраст, когато вече се е реализирала възможността за раждане на деца. Така че би следвало тази категория да има средно по 4 лица. На трето място, неясно е положението с т.нар. неженени - ако те живеят самостоятелно, явно са глави на домакинства, в които и двамата родители са починали; ако е обратното, те са част от домакинствата на бащите си и по такъв начин се включват и увеличават броя на членовете в домакинството.

Същият автор привежда данни (като относителни дялове) за броя на мъжете в домакинството без децата, старците и недъгавите, които не са били обложени с данък⁴².

Въз основа на посочените данни е построена табл. 3.

3. Домакинства по брой на мъжете над 15 години по българските земи, 1490 - 1491 година

Мъже - брой	Относителен дял - %
1	47.5
2 - 3	52.0
4 - 5	0.5
Общо	100.0

Източник: Гандев, 1972, с. 181.

Според тези данни броят на мъжете над 15 години е достигал най-малко 1.5 и най-много 2.1 средно на домакинство, или средно 1.8. Според това средният брой на членовете в едно домакинство се е движел между 6 и 8. При отчитане на броя на вдовиците числото 5 може да се приеме като минимално, а не като максимално за броя на членовете в домакинството. Подобно становище се поддържа и от Е. Грозданова^{43, 44}. Затова в изданието от 1989 г. тази позиция на Гандев не е толкова категорична.

Изтъкнатите доводи навеждат на мисълта, че средният брой на членовете на домакинството може да бъде по-голям от сакралното число 5. Тогава оценките за броя на населението ще го променят към по-голям, отколкото се смяташе досега.

Гандев приема (както беше отбелязано), че общият брой на немюсюлманското население по българските земи е 1 127 244, или кръгло около 1 130 хил. души. При среден брой членове 5 това прави около 225 хил. домакинства. При по-голям среден брой членове на домакинство се получава следното: а) 6 бр. - 1 350 хил.; б) 7 бр. - 1 575 хил.; в) 8 бр. - 1 800 хиляди. Освен това трябва да се добавят и 10 - 20% или повече

⁴¹ Гандев, Хр. (1972). Цит. съч., с. 180 - 187.

⁴² Гандев, Хр. (1972). Цит. съч., с. 181.

⁴³ Грозданова, Е. (1972). За данъчната единица хане в демографските проучвания. - Исторически преглед, кн. 3, с. 81 - 91.

⁴⁴ Грозданова, Е. (1989). Българската народност през XVII век. Демографско изследване. С., Наука и изкуство, с. 60.

мюсюлманско население, част от което е придошло от Мала Азия, а друга - приела исляма и по този начин намалила местното немюсюлманско население.

При това положение разликата между броя на населението от средата на XIV и към края на XV век не изглежда толкова голяма.

Съществуват данни за общия брой на домакинствата, платци на данъка „джезие“, в балканските владения на Османската империя⁴⁵. Те са поместени в табл. 4.

4. Домакинства, платци на данък „джезие“, в балканските владения на Османската империя през XV век

Година	Абсолютен брой	Темп на растеж - %	
		верижна база	база 1488 г. = 100
1488	639119	100.0	100.0
1489	646550	101.2	101.2
1490	621508	96.1	97.2
1491	639387	102.9	100.0

Източник: Inalcik, Quataert, 1997, p. 28.

Данните се показателни - броят на домакинствата почти не се е изменял. Това означава, че има почти нулев или минимален растеж на немюсюлманското население, а може би и намаление. Възможните причини за това състояние са процесът на ислямизация, преместването на населението в други части на империята и т.н.

Освен това има известен брой домакинства, които плащат въпросния данък в намален размер. През 1488 г. те са 19 079, през 1489 г. - 34 902, през 1491 г. - 34 970. Тази категория домакинства са извън българските земи.

Както забелязва и самият Гандев, сравнението между ведомостите на описите за две съседни години (напр. 1490 и 1491 г.) дават нереални числа за смъртността, за новонамерените домакинства, за вдовиците и други⁴⁶.

Няма никаква гаранция, че регистраторът на домакинствата дава точни данни за техния брой. Не трябва да се забравя, че тези описи се правят за данъчно облагане и има лица в данъчната йерархия, които са заинтересовани от показване на по-малък брой от действителния. За да изглежда всичко наред, понякога този брой се коригира и това довежда до забележими отклонения. Регистраторите са далеч от разбиранията за раждаемост, смъртност и естествен прираст и други демографски категории. Това води до систематично подценяване на действителния брой на домакинствата и оттам - на населението.

Изводът, който се налага, е, че посочените данни от данъчното облагане не трябва да се абсолютизират при изчисляването на броя на населението и характеризирането на демографските процеси.

В тази светлина посочените загуби на население от османското нашествие е възможно да не са толкова големи (във всеки случай са по-малки).

Въпреки всичко трябва да се отдаде заслуженото на изследването на Гандев като първи опит за определяне на загубите на българския народ от тази епоха въз основа на изключително много документи, обработката на които е колосален труд.

⁴⁵ Inalcik, H., D. Quataert (1997). An Economic and Social History of the Ottoman Empire, Vol. I: 1300 - 1600. Cambridge, Cambridge University Press, p. 28.

⁴⁶ Гандев, Хр. (1972). Цит. съч., с. 119 - 129.

Положението през XVII век описва Елена Грозданова в книгата си „Българската народност през XVII век“⁴⁷. Изходният материал са сведения за 4 444 селища от българската етническа територия, от които 3 537 са идентифицирани и съществуват понастоящем. За съжаление, те не са равномерно представени по отделни години. Въз основа на обработката на огромен фактически материал тя стига до извода, че числеността на българската народност през XVII век достига около 2 млн. души, от които около 1.5 млн. християни и 0.5 млн. мюсюлмани. Също така прави много други комбинации от различни признаци на наличните данни за XVII век. Въз основа на поместения богат фактически материал е възможно да се направят допълнителни разработки за броя и състава на населението в днешния териториален обхват. Един от най-важните процеси, които анализира Е. Грозданова, е процесът на ислямизация на местното население през XVII век, започнал още през първите години на завоюването на българските земи и описан и от Гандев в посоченото произведение, като за 100 - 150 години този процес доста е напреднал. Въз основа на многобройния материал за населените места тя установява, че спрямо началото на века християнското население е намаляло до 30-те - 40-те години общо с 12.5%, между тях и 50-те - 90-те години на века - с 30.7%, а между тях и началото на века - общо с 39.4%⁴⁸.

Процесът на ислямизация на немюсюлманското население се потвърждава и от данните на О. Л. Баркан за началото на XVII век (1520 - 1535 г.) за домакинствата, обложени с данъка „авариз“ (извънреден данък)⁴⁹. Той се плаща от всички домакинства. На Балканския полуостров относителният дял на немюсюлманските домакинства е общо 77.8%, а на мюсюлманските - 22.2%. Делът на мюсюлманските домакинства не може да бъде обяснен само с броя на мигрантите от азиатската част на империята.

Николай Годоров е авторът, който отделя много място в своите произведения на демографското развитие на българските земи през тази епоха. Той проследява също и процеса на ислямизация. Посочва, че броят на преселниците от азиатската част на империята не е достатъчно голям, за да обясни големия относителен дял на мюсюлманското население на Балканите към първата четвърт на XVII век. Основната част от тях са юруци - около 40 хил., спахии, държавни чиновници и други категории - 40 - 50 хиляди⁵⁰. Това означава, че общо посочените категории не са превишавали 100 хил. души. Ако се приеме, че мюсюлманското население на Балканите към 1520 - 1535 г. наброява общо 1 млн. души, то тези преселници са 10% от неговия брой и само 2% от броя на цялото население (5 млн. души). С това той отговаря и на тезите на съвременни турски автори от 40-те и 50-те години на XX век, че османците са победили, защото в борбата на две цивилизации по-мощната се е наложила. Това е съчетавано с добре обмислена миграция на големи маси мюсюлманско население на Балканите. Посочените виждания, макар и в по-мек вариант, продължават да се поддържат и досега въпреки доказаната им несъстоятелност. Те се опровергават и от много други факти.

Славка Драганова събира и обнародва различни запазени в архивите описи за населението и неговия състав по различни признаци в Дунавския вилает^{51,52}. Направени

⁴⁷ Грозданова, Е. (1989). Цит. съч.

⁴⁸ Грозданова, Е. (1989). Цит. съч., с. 89 - 526.

⁴⁹ Barkan, O. L. (1957). Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans L'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles. - Journal of the Economic and Social History of the Orient, Vol. 1, No. 1 (Aug., 1957), pp. 9 - 36.

⁵⁰ Годоров, Н. (1972). Балканският град - XV - XIX век. С., Наука и изкуство, с. 44 - 49.

⁵¹ Драганова, Сл. (1980). Материали за Дунавския вилает. Русенска, Силистренска, Шуменска и Тутраканска каза, през 50-те - 70-те години на XIX в. С., БАН.

⁵² Драганова, Сл. (2005). Селското население на Дунавския вилает. С., Авангард-Прима.

са групировки на населението по възраст (обособени три възрастови групи), етнически състав и други признаци в редица населени места.

Мария Тодорова също прави въз основа на редица материали обобщения за семейството и домакинството и някои демографски процеси по българските земи от тази епоха⁵³. Освен на собствени проучвания се опира и на данни, публикувани от Сл. Драганова.

За съжаление, все пак в някои от тези разработки се забелязва известна едностранчивост. Една от тях е, че се обобщава българската етническа територия, а не се търси съвременната. Крайно време е да разберем, че ние разполагаме със 111 хил. км² и трябва да направим всичко възможно те да бъдат запазени. Важно е също така и че на тази територия съществуват и други етноси. Затова трябва да се проследява и тяхното развитие.

Един от авторите, който разработва част от настоящата тема, е Антон Минков (от български произход, но работещ в Канада) в книгата си „Приемане на исляма на Балканите“⁵⁴. Авторът обобщава всички данни, публикувани от други преди него, включително някои от цитираните в настоящия текст. Като цяло се разглежда процесът на ислямизация на части от населението на Балканите след завладяването им от османците и в следващите векове. В тази светлина процесът се илюстрира с наличните числови данни.

Има и много чужди автори, които разработват темата. По-специално, трябва да бъдат отделени тези, които предоставят различни данни, извлечени от първични документи, пазени в архивите, или обобщени от официални източници от епохата (напр. годишниците Салнаме). Такива са О. Л. Баркан, К. Карпат и други.

Баркан е първият автор, който публикува данни, извлечени от османските архиви, отразяващи данъчно обложените лица, вкл. по религиозен признак, в рамките на Османската империя в началото на XVI век. В тях са включени и области, влизащи в обхвата на днешната българска държава⁵⁵. Тези данни могат да служат като основа за оценка на общия брой на населението и състава му по вероизповедание. Те са коментирани и от Дж. Ръсел⁵⁶.

Много важно място трябва да се отдели на Кемал Карпат. Капиталният му труд „Населението на Османската империя (1830 - 1914)“ е издаден през 1985 г. в САЩ. През 2003 г. има ново издание в Турция^{57,58}, в което са включени някои допълнителни материали. В това произведение К. Карпат събира всички налични данни за преброяванията на населението на Османската империя през разглеждания период, които са били обнародвани в статистическите годишници на империята и на отделните вилаети (Салнаме). Освен това са отразени данни и оценки от това време и по-късно, публикувани в различни книги, статии, документи и др. от учени, пътешественици, дипломати, журналисти и т.н. За някои от тях вече беше споменато. В книгата се правят анализи и коментари на методологията за събиране на данните, на различни теми

⁵³ Todorova, M. (2006). *Balkan Family Structure and the European Pattern: Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*. Budapest-New York, Central European University Press.

⁵⁴ Minkov, A. (2004). *Conversion to Islam in the Balkans: Kisve Bahas* □petitions and Ottoman Social Life, 1670 - 1730. Leiden-Boston, BRILL, pp. 28 - 63.

⁵⁵ Barkan, O. L. (1957). *Op.cit.*

⁵⁶ Russell, J. C. (1960). *Late Medieval Balkan and Asia Minor Population*. - *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 3, No. 3 (Oct. 1960), pp. 265 - 274.

⁵⁷ Karpat, K. (1985). *Ottoman Population 1830 - 1914. Demographic and Social Characteristics*. Madison, University of Wisconsin Press.

⁵⁸ Karpat, K. (2003). *Osmanlı nüfusu (1830 - 1914). Demografik ve sosyal özellikleri*. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

относно броя и състава на населението по различни признаци и други. Безспорно най-ценната част са таблиците с данните. Въз основа на тях могат да се направят оценки за броя на населението в съвременните граници на България (а също и в етническите), за териториалното му разпределение, разпределение по етнорелигиозни категории и някои други. Етнорелигиозните категории започват да се поместват с данните от 1881 - 1882 г. нататък. Но все пак трябва да се подхожда по-внимателно при боравенето с всички данни, тъй като са възможни грешки, вкл. и печатни, в първоизточниците, а и съзнателни манипулации и нагласявания.

Ценни в това отношение са и други публикации. Една от тях е „Етнография на виалетите Одрин, Манастир и Солун“ от 1878 г., която е извадка от обнародвани материали във френския вестник „Le Courier d'Orient“, излизал в столицата на Османската империя през втората половина на XIX век⁵⁹. В нея се дават данни по отделни административни единици от различен ред и по населени места. В тези структури са поместени данни за броя на къщите, броя на населението по етно-религиозни категории - мюсюлмани, българи, гърци, цигани и др. (възможно е да е даден само броят на мъжете). За да се използва тази информация по населени места, те трябва да бъдат идентифицирани, тъй като наименованията са от това време. Дадена е и обобщена информация за всеки вилает поотделно по етнорелигиозни показатели. Съставителите на публикацията посочват, че тя е в отговор на гръцките претенции към цяла Македония. Дори един бегъл поглед върху названията на населените места (предимно села) в разглежданите вилаети (Солун и Манастир) недвусмислено показва, че те са български.

Подобна е публикацията на Пол Буте „Османската империя. Статистически документи“ от 1877 г.⁶⁰, но тя е с по-малко подробности⁶⁰.

Оценки като цяло за Османската империя и в някои случаи и за българите и българските земи прави и Енгин Акарлъ в произведението си „Османско население в Европа през 19-и век: неговият териториален, расов и религиозен състав“⁶¹.

Авторът се опира на многобройни извори, изразяващи се предимно в публикации в годишниците Салнаме, разработки на учени, дипломати, журналисти, посланици, политици и др., съвременници на епохата и други от по-ново време.

За оценките в първите три десетилетия на XIX век, когато отсъстват официални данни за броя на населението, авторът прилага статистическия подход. В случая той се изразява в определяне на основните средни величини - средна аритметична, медиана и мода от оценките на населението, публикувани от различни автори (нещо като експертни оценки). След това той взема средния аритметичен брой, обикновено изразен в хиляди. Нагажда го чрез закръгляване на последната от цифрите на хилядите на 0 или 5.

Този подход се прилага и по-късно, когато има налице официални данни - изцяло или частично запазени. Това крие опасност от преувеличаване или намаляване на действителния брой на населението и изопачаване на структурата му по някои признаци (етнически и религиозен състав). Няма пълна гаранция, че авторите са напълно коректни при своите оценки, както и за сигурността на техните източници на данни и т.н. Това се отнася най-много за оценките на етническия и религиозния състав, тъй като националистически настроени автори обикновено преувеличават

⁵⁹ Ethnographie des vilayets d'Andrinople, de Monastir et de Salonique (1878). Extrait du Courier d'Orient. Constantinople.

⁶⁰ Boutet, P. (1877). La population de la Turquie. L'Exploration, Tome 1, p.40 - 46, Paris.

⁶¹ Akarli, E. D. (1972). Ottoman population in Europe in the 19th century: its territorial, racial, and religious composition. Madison, University of Wisconsin.

действителния брой на даден етнос или религиозна група. В други случаи е възможно той да бъде подценен поради недостиг на източници.

Най-ясно такова несъответствие се очертава в обобщаващите таблици за етническия и религиозния състав на населението в европейската част на Османската империя. Оценкаите са отнесени към 1820, 1840, 1870 и 1890 година.

Вероятно оценкаите за броя на населението върху съвременната територия на България, направени от А. Мадисън, се опират на тези данни.

В таблица XXXIII са оценкаите за етническия състав⁶². От нея следва, че броят на българите нараства от 615 хил. към 1820 г. на 3 000 хил. към 1840 г. до 3 451 хил. към 1870 година. Съответните относителни дялове от общото население са 6.0, 19.2 и 34.0%.

По този повод Х. Иналчък отбелязва: „От края на 18-и век светът вече не знаеше за нация, наречена българи ... някои от тях се смятат за турцизирани, а други за гърцизирани... но през втората половина на (19) век целият свят разпознава българите като една от най-многобройните нации на Балканите”⁶³.

Същевременно броят на турците е: 1820 г. - 2 755 хил., 1840 г. - 2 116 хил., 1870 г. - 1 827 хиляди. Съответните относителни дялове са: 1820 г. - 27.0%, 1840 г. - 13.7%, 1870 г. - 18.0%.

Посоченият брой на българите към 1820 г. (615 хил. души) трябва да се възприема като израз на недостатъчното познаване на действителното положение. Такъв бурен растеж на българското население (почти 5 пъти) между 1820 и 1840 г. (само за 20 години) е просто невъзможен. Същото се отнася и за „намалването” на абсолютния брой и относителния дял на турското население в европейските владения на империята.

За съжаление, Е. Акарлъ не прави оценка за съвременната територия на България. Посочени са само данни за Княжество България и Източна Румелия към 1877 година. За Княжеството броят на населението е 1 874 638, а за автономната провинция - 613 822⁶⁴.

Развитието на населението по това време в балканските страни проследява и Майкъл Паларе в книгата си „Балканските икономики 1800 - 1914. Еволюция без развитие”⁶⁵. Първата глава е посветена специално на населението. В нея се прави критичен анализ на източниците на данни за броя на населението в Османската империя и в частност на владенията ѝ на Балканите. Отбелязва се, че има сериозни пропуски в знанията ни относно демографското състояние на отделните провинции.

Единствените оценки на населението Майкъл Паларе дава за територията на Княжество България и Източна Румелия. Те се отнасят за 1870 година. За Княжеството броят на населението е 2 022 хил., а за автономната провинция - 747 хил. души⁶⁶. Данните за следващите години са от официални преброявания и регистрации.

Въз основа на приведените от първоизточниците данни от някои автори е възможно да бъде направен опит за определяне на броя на населението на българските земи в сегашния им териториален обхват.

⁶² Akarli, E. D. (1972). Op.cit., p. 114.

⁶³ Inalcık, H. (1992). Tanzimat ve Bulgar Meselesi. Le Tanzimat et la Question Bulgare (Thèse de doctorat). Ankara, Türk Tarih Kurumu Bastmevi, 1943. In: Halil Inalcık. Tanzimat ve Bulgar Meselesi. (Doktora Tezi'nin 50. Yılı, s. 17), 1942 - 1992. Istanbul, EREN.

⁶⁴ Akarli, E. D. (1972). Op.cit., p. 98.

⁶⁵ Palairat, M. (2002). The Balkan Economies, c. 1800 - 1914. Evolution without development. Cambridge, Cambridge University Press. Има и българско издание - Паларе, Майкъл (2005). Балканските икономики 1800 - 1914: еволюция без развитие. Превод от англ. С., Апострофи.

⁶⁶ Palairat, M. (2002). Op.cit., p. 20.

Данните от първото преброяване на населението в Османската империя се отнасят за 1831 година. Те се поместват от К. Карпат, Е. Акарлъ и др., за които беше споменато.

За съжаление, те са дадени по тогавашното административно деление, което към втората половина на XIX век е променено. Привеждането им към по-късното административно устройство е направено от Н. Тодоров⁶⁷. Вилаетите, които покриват съвременната българска територия, имат следното мъжко население: Дунавски - 477 862; Одрински - 421 721; Солунски - 240 411, или общо за трите - 1 139 994.

⁶⁷ Тодоров, Н. (1972). Цит. съч., с. 298.

Следвайки публикацията на К. Карпат^{68,69}, определяме следния брой на мъжкото население за българските земи в тогавашния момент, покривани от еялетите Румелия и Силистра. За каазите в Румелия се получават 362 469, а за тези в Силистра - 134 275, или общо 496 744 души. Етнорелигиозният състав може да се проследи в табл. 5 и е графично изобразен на фиг. 1.

**5. Етнорелигиозен състав на населението върху
съвременната територия на България според
преброяването в Османската империя към 1831 година**

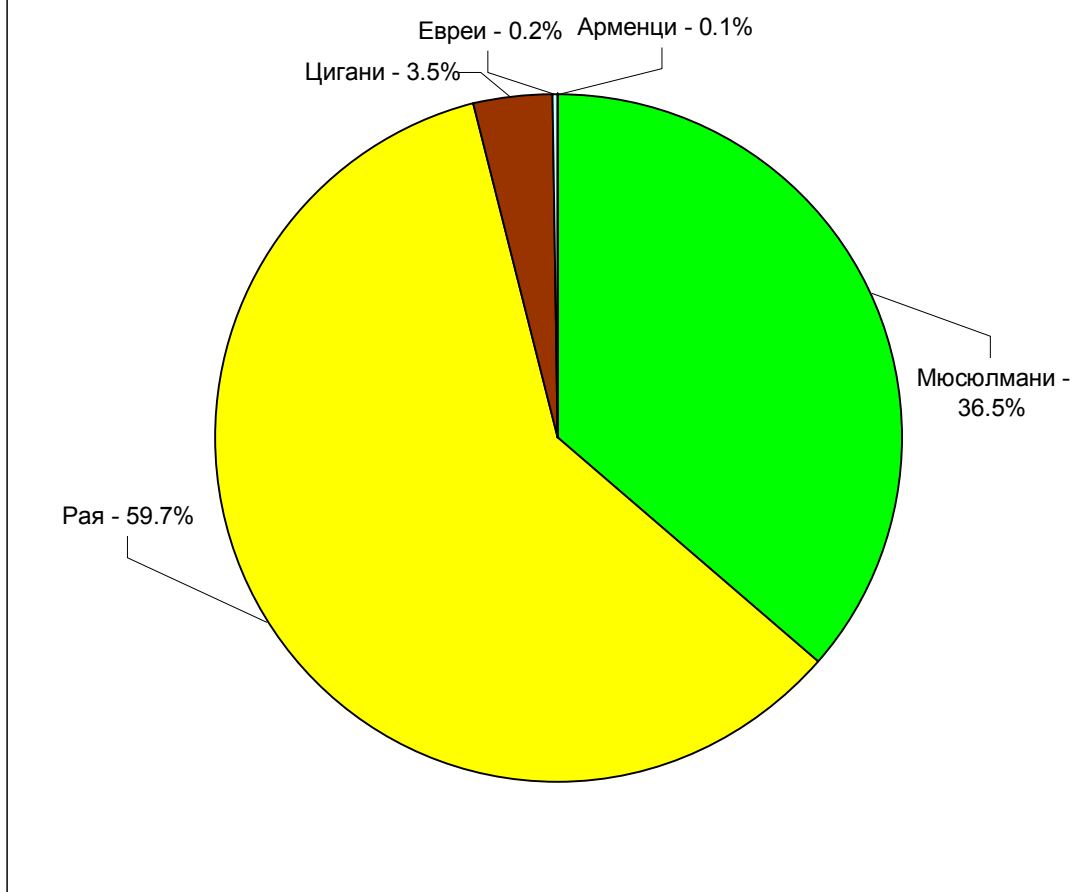
Етнорелигиозни категории	Абсолютен брой	Относителен дял - %
Мюсюлмани	181455	36.5
Рая	296769	59.7
Цигани	17474	3.5
Евреи	702	0.2
Арменци	344	0.1
Общо	496744	100.0

Източник: Karpat, 1984, pp. 109 - 110; 2003, s.149 - 150.

⁶⁸ Karpat, K. (1985). Op.cit., pp. 109 - 110.

⁶⁹ Karpat, K. (2003). Bkz. s. 149 - 150.

Фиг. 1. Етнорелигиозен състав на мъжкото население върху съвременната територия на България през 1831 година

Веднага прави впечатление твърде малкият брой на населението. Това е знак, че този брой подценява действителния. Той отразява само част от мъжкото население. Първо, това са лица на възраст над 15 години. Второ, от тях трябва да се приспаднат недъгави, болни и други подобни категории, освободени от данъци, а при мюсюлманите това са военнотзадължените. Категориите са добре описани от К. Карпат⁷⁰. Той не посочва какъв е техният дял. Според Н. Тодоров тези категории са между 20 и 40%⁷¹.

Дори и тази поправка не променя много резултата. Данни за възрастовия състав на населението не са публикувани, но такива са извлечени от първични записи за села в части от Дунавския вилает от Сл. Драганова за 1872 година⁷².

Обобщени са резултати за 16 107 лица в 69 населени места в три възрастови групи мъжко население. Общо се установява, че относителният дял на лицата от 0 до 14 години е 43.0%, от 15 до 60 години - 49.5%, и над 60 години - 7.5%. Мъжете са разпределени и по народност - българи, турци, цигани, други (молдовани, татари, черкези). Най-младо се оказва българското население.

⁷⁰ Карпат, К. (1985). *Op.cit.*, pp. 20 - 21.

⁷¹ Тодоров, Н. (1972). *Цит. съч.*, с. 296 - 297.

⁷² Драганова, Сл. (1980). *Цит. съч.*, с. 328 - 438, табл. 327.

Ако приемем, че това са лицата между 15 и 60 години, то мъжкото население ще бъде: $(496\ 744 : 49.5) \times 100 = 1\ 003\ 523$, или коефициентът за умножение трябва да бъде $(100 : 49.5) = 2.02$. Ако се добави и броят на жените, тогава общият брой на населението е около 2 млн. души. Но и това число предизвиква съмнение за подценяване на действителния брой.

Вероятно обнародваните резултати за преброяването през 1831 г. се отнасят само за броя на облагаемото мъжко население, чийто относителен дял е по-малък от използвания.

В потвърждение на казаното можем да цитираме текст от вестник „Дунав“, бр. 914 от 18 октомври 1874 г., издаван в гр. Русе - център на Дунавския вилает, по повод започналото преброяване на населението през 1866 година. Въпросният текст е (по съвременната литературна норма): „Ако ограничим върху нашия вилает думите, които изказахме тука общо, ще кажем, че преди тридесет години до деня на въвеждането на тази нова система за преброяване, понеже не беше се направило едно точно преброяване на жителите, тия се брояха предположително. Следователно не можеше да се повярва, че истинското число на жителите в Дунавската област е до тази степен, която се доказва в сегашното преброяване, а особено някои от разните народи се представяха с преувеличени цифри, а някои се представяха по-малко, отколкото са, щото не можеше да се узнае истинското им число“⁷³.

Затова други автори използват по-голям коефициент - 5.905. Един от тях е Брус МакГоуан в книгата си „Икономическият живот в Османска Европа“, където той подробно коментира част от засегнатите въпроси и стига до подобни изводи⁷⁴. Към края на XVII век (1691 г.) Османската империя променя данъчната си система. Преминва се от данъчно облагане на домакинствата към индивидуално облагане на мъжете от възрастното население (15 и повече години).

Обобщена таблица за броя на индивидуалните платци на данъка „джезие“ помества М. Палайрет⁷⁵. Тя има следния вид (табл. 6).

На табл. 4 и 6 се вижда, че всъщност в края на XVII век броят на индивидуалните данъкоплатци почти съвпада с броя на домакинствата за същия данък от края на XV век. Това означава, че до началото на XVIII век процесът на ислямизация на немюсюлманското население (наред с други процеси) забавя неговия растеж. Едва през XVIII и началото на XIX век броят му започва осезаемо да нараства.

6. Данъкоплатци на джезие и оценка на населението в Османска Европа по години

Години	Данъкоплатци на джезие - бр.	Оценка на населението - хил. бр.
1700	635835	3755
1718	683316	4035
1740	756949	4470
1788	868648	5130
1815	932322	5506

Източник: Palairret, 2002, p. 6, tab. 1.1.

⁷³ В. „Дунав“ (1874). Бр. 914.

⁷⁴ McGowan, Br. (2010). *Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600 - 1800*. New York, Cambridge University Press, pp. 80 - 114.

⁷⁵ Palairret, M. (2002). *Op.cit.*, p. 6, tab. 1.1.

За оценка на броя на населението се прилага коефициент (5.905), с който се умножава броят на данъкоплатците.

Ако този коефициент се приложи към данните за мъжкото население през 1831 г., за съвременната територия на България ще се получи следното: $(496\,744 \times 5.905) = 2\,933\,273$. Население от близо 3 млн. души е доста по-приемливо число за тогавашните условия.

До 1878 г. най-често се дават данни за населението на Дунавския вилает, но с различна степен на подробност.

За целта са взети данните, обнародвани от К. Карпат^{76,77}. Данните се разпростират върху общата територия на вилаета и територията, върху която е създадено Княжество България (без санджаците Тулча и Ниш). Резултатите могат да се проследят в табл. 7.

7. Дунавски вилает и територия на Княжество България по брой на мъжкото население, 1868 - 1877/1878 година

Години	Дунавски вилает - общо	Княжество България	
		абсолютен брой	относителен дял - %
1868	1023309	811312	79.3
1869	1033740*	810624*	78.4
1874	996039**	887994	89.2
1877 - 1878	1247954	947329	75.9

Забележка. * - Броят на населението на Варненския санджак вероятно е сгрешен. В сравнение с 1868 г. само той намалява.

** - Не включва Нишкия санджак.

Източник: Karpat, 1984, pp. 116 - 118; 2003, s. 156 - 158.

За съвременната територия на България най-голям интерес представляват данните, обнародвани във връзка с Цариградската конференция през 1876 г. за решаване на българския въпрос. Те са публикувани изцяло и коментирани от Ан. Тотев⁷⁸. Съдържат данни за броя на мъжкото население общо и по религиозен признак, по вилаети, санджаци и каази към 1875 година. Териториалният обхват съвпада до голяма степен с този за българската етническа територия. Те също имат някои забележими недостатъци - не са налице данни по каази за Нишкия, Сереския и Скопския санджак.

Разпределихме териториалните единици приблизително върху съвременната територия на България. За каазите от Серския санджак (Мелник, Неврокоп, Петрич), попадащи в този обхват, бяха използвани данни от публикацията на вестник „Куриер де Ориент“⁷⁹. Резултатите са поместени в табл. 8.

⁷⁶ Karpat, K. (1985). Op.cit., pp. 116 - 118.

⁷⁷ Karpat, K. (2003). Op.cit., pp. 156 - 158.

⁷⁸ Тотев, Ан. (1982). Цит. съч.

⁷⁹ Ethnographie... (1878), pp. 29 - 34, 37 - 39, 41 - 42, 65.

8. Мъжко население на съвременната територия на България през 1875 г. по вилаети на Османската империя

			(Брой)
Вилаети	Немюсюлмани	Мюсюлмани	Общо
Дунавски	712842	451680	1164522
Одрински	293546	194263	487809
Солунски	46999	42055	89054
Общо	1053387	687998	1741385

Източник: Тотев, 1982; Ethnographie...(1878), pp. 29 - 34, 37 - 39, 41 - 42, 65.

Относителният дял на немюсюлманското мъжко население е: Дунавски вилает - 61.2%, Одрински - 60.2%, Солунски - 52.8%, и общо - 60.5%. Почти цялото немюсюлманско население се състои от лица, принадлежащи към българския етнос. При мюсюлманското население значителна част също принадлежи към българския етнос.

За територията на бъдещото Княжество България (частта от Дунавския вилает) съответните данни са следните: немюсюлмани - 712 842, или 61.2%; мюсюлмани - 451 680, или 38.8%; общо - 1 164 522.

Тук е мястото да се определи и общият брой на населението. Повечето автори умножават броя на мъжете по 2 и го получават. Но действителното съотношение между мъже и жени не е 50:50%. По данни на Н. Тодоров за 16 града на Дунавския вилает през 1866 г. на 1 000 мъже се падат по 956 жени⁸⁰. С други думи, жените са 95.6% от броя на мъжете. При това съотношение общият брой на населението е 3 406 149, от които 1 741 385 мъже и 1 664 764 жени. За бъдещото Княжество България това прави 2 277 805 (мъже - 1 164 522, жени - 1 113 283). Общият брой почти съвпада с оценката на Ан. Тотев - 3 402 066⁸¹.

Числото 3.4 млн. приемаме за приблизителния общ брой на населението върху територията на България към 1875 година. Това число се съгласува с резултатите от първите преброявания на населението в България и събитията, повлияли върху него около Руско-турската война от 1877 - 1878 г. (миграции, жертви сред мирното население и др.).

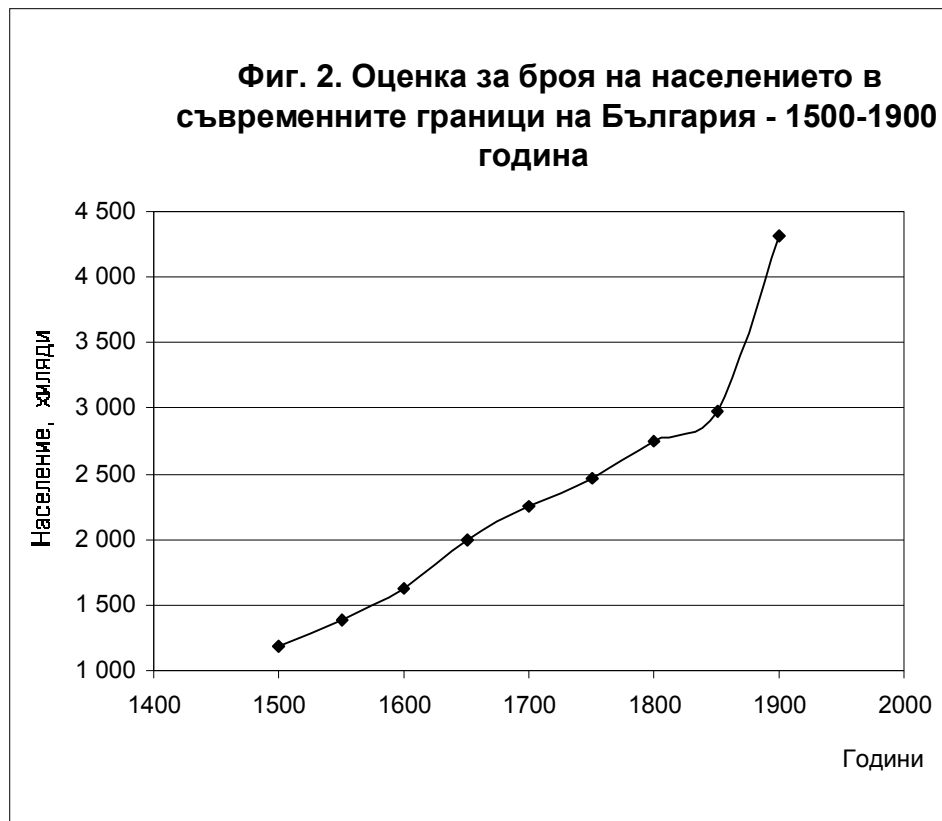
Ако се приеме относителният дял на жените за горното изчисление, то за територията на бъдещото Княжество България от табл. 7 общият брой на населението ще бъде: 1868 г. - 1 586 926; 1869 г. - 1 585 580; 1874 г. - 1 736 916; 1877 - 1878 г. - 1 852 976.

Всичко това подсказва систематично подценяване на действителния брой на населението в Османската империя през XIX век. Има нагаждане, неспазване на единна методология и начин на събиране на данните и публикуване на резултатите, грешки и т.н. Империята изостава от останалите водещи европейски страни и САЩ и в това отношение. Първото преброяване от модерен тип е проведено в САЩ през 1790 г., във Франция и Великобритания - през 1801 г., и т.н. Така че изоставането тук е с 30 - 40 години (1831 г.), а по методология - с над 100 години.

Изглежда най-близо до действителността са оценките за броя на населението на Ан. Тотев, поместени в табл. 2. Графичното им изображение може да се види на фиг. 2.

⁸⁰ Тодоров, Н. (1972). Цит. съч., с. 343.

⁸¹ Тотев, Ан. (1973). Цит. съч.

За бъдещото Княжество България е по-трудно да се представи етническата принадлежност на населението по няколко причини, които ще бъдат изяснени по-нататък. През 1866 г. започва преброяване на населението в Дунавския вилает, което завършва през 1873 година. При него се наблюдава религиозната и етническата принадлежност на населението. Общо жителите на вилаета са разделени на мюсюлмани и християни. Всяка една от тези религиозни категории е разделена от своя страна на етнически. Категорията „мюсюлмани“ включва (например за Тулча): стари мюсюлмани, татари, ногайци, черкези, хаджеми (общо название на талиши и мазандеренци, живеещи предимно в Иран около Каспийско море), арнаути, бошнаци, кюрди, мюсюлмански и татарски цигани. Категорията „християни“ включва: гърци, българи, българи гагаузи, българи шопи, българи арнаути, молдовани, арменци, арменци католици, италианци, французи, англичани, унгарци, власи, сърби, черногорци, казаци, казаци зебури, немци, липовани, липовани безпович, нимулаци, провеслави, липовани съботници и същи липовани. Отделно са посочени евреите: американски евреи, турски евреи и цигански евреи⁸².

Данните от въпросното преброяване са представени в обобщаваща таблица, но етнорелигиозните категории в нея са уедрени. Те могат да се видят в табл. 9 в малко изменено представяне в сравнение с оригинала (тук са поправени някои грешки, допуснати в него).

⁸² В. „Дунав“ (1974). Цит. съч.

9. Мъжко население на Дунавския вилает по етнорелигиозни категории, 1866 - 1873 година

Етнорелигиозни категории	Абсолютен брой	Относителен дял - %
Мюсюлмани	481798	42.2
- Стари жители	392369	34.4
- Преселници	64398	5.6
- Мюсюлмански цигани	25031	2.2
Християни	646215	56.6
- Българи	592573	51.9
- Гърци	7655	0.7
- Арменци	2128	0.2
- Католици	3556	0.3
- Други	40303	3.5
Евреи	5375	0.5
Немюсюлмански цигани	7663	0.7
Общо	1141051	100.0

Източник: В. „Дунав”, 1874.

Ако прибавим и броя на жените, общият брой на населението е 2 231 895. Но този брой включва Тулчанския санджак (а може би и Нишкия).

Според А. Юбичини населението на цялото Княжество преди войната според Салнаме 1294 година (1877 - 1878) е 1 914 638⁸³. За отделните санджаци то е представено в табл. 10.

10. Население на територията на бъдещото Княжество България през 1877 - 1878 г. по санджаци

Санджаци	Абсолютен брой	Относителен дял - %
Русчук	649594	33.9
Варна	171610	9.0
Видин	227646	11.9
Търново	491788	25.7
София	374000	19.5
Общо	1914638	100.0

Източник: Ubicini, A, 1879, pp. 81 - 100.

Станислас Г. Б. Сен Клер (1835 - 1887) в брошурата си „Български ужаси и източната политика на мистър Гладстоун” обосновава част от тезите си с данни за етно-религиозния състав на населението във вилаета Русчук (Дунавския вилает)⁸⁴.

⁸³ Ubicini, A. (1879). La principauté de Bulgarie. Revue de Géographie, tome 5, Paris, pp. 81 - 100.

⁸⁴ Clair, S. G. B. St. (1876). Bulgarian Horrors! and Mr. Gladstone's Eastern Policy. London, Blanchard & Sons, p. 19.

Авторът е изключително антибългарски настроен и затова тези данни са поместени без промени⁸⁵. Добавени са само относителните дялове на отделните категории и са представени в табл. 11.

11. „Това, което той нарича България, е вилаетът Русчук, в който ние намираме (1875 - 1876) мъжко население от:”

	Абсолютен брой	Относителен дял - %
Истински турци	457018	35.9
Други мюсюлмани	104639	8.2
Мюсюлмани (мъже)	561647	44.1
Арменци	2128	0.2
Власи и гърци	56647	4.4
Цигани	8220	0.6
Евреи	5847	0.5
Небългари	634469	49.8
Срещу т.нар. българско население	639813	50.2
Общо	1274282	100.0

Източник: Clair, S. G. B. St., 1876, p. 19.

Между двете групи данни има съвпадения и различия. Съвпада напълно броят на арменците и донякъде този на евреите и немюсюлманските цигани. Преувеличава се относителният дял на мюсюлманите (вкл. на „истинските турци”), а се подценява този на българите и други.

За бъдещата Източна Румелия етническият състав също може да бъде определен приблизително. Голяма помощ в това отношение представлява книгата на Робърт Дж. Мор (Robert Jasper More) (1836 - 1903) „По Балканите. Бележки за посещение в окръг Филиппополис през 1876 г.”⁸⁶. Там се дават данни за мъжкото население на Пловдивския санджак по каази и етнорелигиозни категории. Също така, но не толкова подробно, това се прави и за Сливенския санджак. От двата санджака по-късно се създава Източна Румелия. Годината, за която се отнасят данните, не е спомената, но броят на населението за Пловдивския санджак съвпада с данните на Ан. Тотев за 1875 година. Затова приемаме, че източникът им е един и същ. Данните за Сливенския санджак се различават с 11 хил. (116 579 – 105 601 = 10 978), но повече подробности не са известни. Вероятно тук е включена някаква друга териториална единица. Но в случая подобна неточност е неизбежна.

От данните за Пловдивския санджак е необходимо да се приспаднат тези за каазите Ахъчелеби и Султанери. В крайна сметка се получава поместеното в табл. 12.

Общият брой на населението на бъдещата Източна Румелия към 1875 г. ще бъде 833 152.

⁸⁵ Това е британски агент, известен у нас под името Сенклер. Той е организатор на метежа на мюсюлманското население в Родопите след края на Руско-турската война 1877 - 1878 година. Заедно с Чарлс Брофи издава книгата „Пребиваване в България. Бележки по ресурсите и администрацията на Турция“, Лондон, 1869 година. В нея двамата автори пишат отвратителни неща за българския народ и неговото битие.

⁸⁶ More, R. J. (1877). Under the Balkans. Notes of a visit to the district of Philippopolis in 1876. London, Henry S. King & Co., pp. 16 - 18.

И в двата случая - бъдещото Княжество България и бъдещата автономна област Източна Румелия, се установява, че българското християнско население е повече от половината от общото население (52 - 60%). Дори по явно манипулираните данни на С. Сен Клер то все пак е над 50%.

12. Мъжко население на бъдещата Източна Румелия по санджаци и етнорелигиозни категории през 1875 година

Етнорелигиозни категории	Абсолютен брой	Относителен дял - %
Пловдивски санджак		
Мюсюлмани	117662	36.7
-- Турци	105727	33.0
-- Цигани	11935	3.7
Немюсюлмани	202684	63.3
-Християни	200625	62.6
-- Българи	194727	60.8
-- Цигани	1421	0.4
-- Гърци	4000	1.2
-- Арменци	477	0.2
-Евреи	2059	0.7
Общо	320346	x
Сливенски санджак		
Мюсюлмани	44747	42.4
Немюсюлмани	60854	57.6
от тях българи	60000	56.8
Общо	105601	100.0
Бъдеща Източна Румелия		
Мюсюлмани	162409	38.1
Немюсюлмани	263538	61.9
от тях българи	254727	59.8
Всичко	425947	100.0

Източник: Тотев, 1982; More, 1877, pp. 16 - 18.

Ако се приеме, че населението на условната територия, върху която се разполага съвременна България, към 1500 г. е 1.2 млн., а към 1875 г. - 3.4 млн., то това означава, че за този период то се е увеличило 2.8 - 3 пъти.

По същото време населението на Англия (част от Великобритания) се оценява съответно на 2.8 млн. и на 24.5 млн. души. Тук увеличението е над 8 пъти.

Въз основа на изложеното дотук могат да се направят следните обобщения:

1. В епохата на османското завоюване на българските земи броят на населението на условната територия, върху която днес е разположена българската държава, е намалял с повече от 1 млн. души, или повече от два пъти.

2. Причините за намаляването на броя на населението са комплексни:
а) непосредствено физическо унищожение в резултат на военните действия;
б) отвеждане на част от населението на завладените територии като военна плячка;
в) миграции на местното население - към незавладени от османците територии (например към днешната територия на Румъния и други страни) и преднамерено

извършвани от османската държава към Мала Азия; г) наличие на чумни епидемии през тази епоха; д) загуби на местно население от участие във военни действия на страната на османците; е) дългосрочни промени в природните условия на някои райони и други.

3. Причина за относителното намаляване на броя на българското християнско население е процесът на ислямизация, извършван с различни методи доброволно или насилствено. Този процес протича с различна интензивност през целия период на османското владичество. Особено силно е изразен през XVII век.

4. Като цяло населението на съвременната територия на България между 1500 и 1875 г. се е увеличило около три пъти - от 1.2 млн. до 3.4 млн. души.

5. Не е възможно да се направят много точни оценки за броя на населението и неговите структури по различни признаци през изучавания период от време.

6. Основните причини за недостатъчно точните оценки е наличната изворова база. До 30-те години на XIX век тези оценки са на базата на описи, използвани за данъчно облагане, с всичките им недостатъци. От 30-те години на XIX век се основават на започналите преброявания на населението, които в методологично и организационно отношение изостават от състоянието в напредналите страни.

7. Анализът на данните от преброяванията показва, че има систематично недооценяване на броя на населението и неговите структури по различни признаци.

8. Въпреки всички недостатъци този период е несравнимо по-благоприятен за оценки за броя на населението и неговите структури в сравнение със Средновековието и Античността.